

แนวคิดศูนย์ตาในมัธยมกะและโยคจาร The Concept of Śūnyatā in Madhyamaka and Yogācāra

¹พระมหาไวทย์ชนินทร์ มีสุวรรณ, ²คนอง ปาลิภัทรางกูร

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

อีเมล: waichanin007@gmail.com

วันรับบทความ: 15 ธันวาคม 2567 | วันแก้ไขบทความ: 3 กุมภาพันธ์ 2568 | ตอรับบทความ: 15 กุมภาพันธ์ 2568

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 3 ประการคือ 1) เพื่อศึกษาแนวคิดศูนย์ตาของมัธยมกะ 2) เพื่อศึกษาแนวคิดศูนย์ตาของโยคจาร 3) เพื่อศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดศูนย์ตาของมัธยมกะและโยคจาร โดยใช้ข้อมูลจากคัมภีร์มูลมัธยมการิกา ไตรสรวาทนิเทศ รวมไปถึงเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเป็นหลักในการศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดศูนย์ตาของนิยามมัธยมกะและนิยามโยคจาร ผลการศึกษาพบว่า แนวคิดศูนย์ตาของทั้งสองนิกายนั้นมีความเหมือนกันในระดับสมมุติสัจจะ เป็นศูนย์ตาเพราะทุกสรรพสิ่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้น แต่ในระดับปรมัตถ์นั้นโยคจารมีความเห็นว่า นิพพานอันเป็นผลของการเห็นศูนย์ตานี้เป็นสิ่งที่มิได้อยู่โดยที่ไม่ต้องอาศัยปัจจัยใดๆเกิดขึ้น เกิดจากการเห็นกระแสของวิญญานที่บริสุทธิ์จากความเห็นว่ามีผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้อันเป็นทวิภาวะ โยคจารยืนยันว่านิพพานอันเป็นโลภุตรธรรมนั้นมีสภาวะ ในขณะที่มัธยมกะยังยืนยันความเป็นสิ่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้นแม้กระทั่งนิพพาน หมายถึงว่าแม้แต่นิพพานก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้เองอย่างอิสระ ต้องอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ไม่มีสภาวะ

คำสำคัญ : ศูนย์ตา, สภาวะ, มัธยมกะ, โยคจาร

Abstract

This research article aims to achieve three objectives: 1) To study the concept of Śūnyatā in the Madhyamaka school, 2) To study the concept of Śūnyatā in the Yogācāra school, and 3) To conduct a comparative analysis of the concept of Śūnyatā in Madhyamaka and Yogācāra. The study primarily relies on the texts *Mūlamadhyamakakārikā* and *Trisvabhāvanirdeśa*, along with other relevant documents and research, as the basis for examining and comparing the concept of Śūnyatā in these two schools. The findings reveal that the concept of Śūnyatā in both schools is similar at the level of conventional truth (*saṃvṛtisatya*), in that everything is considered empty due to interdependent origination. However, at the ultimate level (*paramārtha*), Yogācāra holds that Nirvāṇa, as the result of realizing Śūnyatā, exists independently without relying on any conditions. It arises from perceiving the pure flow of consciousness, free from the dualistic view of a perceiver and the perceived. Yogācāra asserts that Nirvāṇa, as a supramundane truth (*lokuttara-dharma*), possesses inherent existence (*svabhāva*). In contrast, Madhyamaka maintains that even Nirvāṇa arises through interdependent origination, meaning that it cannot exist independently and requires conditions to come into being. Therefore, according to Madhyamaka, Nirvāṇa is also devoid of inherent existence (*asvabhāva*).

Keywords: Śūnyatā, svabhāva, Madhyamaka, Yogācāra

ที่มาและความสำคัญของปัญหา

ศุนยตาถือเป็นแนวคิดแกนหลักของพุทธศาสนานิกายมหายาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในนิกายมัธยมกะ ศุนยตาในแนวคิดของพุทธศาสนานิกายมหายานไม่ได้หมายถึงความว่างเปล่าที่ไม่มีสิ่งใดอยู่ แต่เป็นการสลายตัวตนหรือแก่นแท้ของสรรพสิ่งทั้งปวง ซึ่งไม่สามารถมีอยู่ได้โดยตนเอง ทุกสิ่งเป็นการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน หรือ “ประติตยสมุตปาตะ” (Williams, 2009, p.80) แนวคิดนี้ถูกพัฒนาเพื่อให้สอดคล้องกับอุดมการณ์ของการปล่อยวางตัวตน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญต่อการบรรลุนิพพาน ปรัชญานี้มีต้นกำเนิดมาจากนาคคารชุนปราชญ์ผู้ก่อตั้งนิกายมัธยมกะในศตวรรษที่ 2 ซึ่งเน้นการใช้เหตุผลวิเคราะห์เพื่อหักล้างการยึดติดกับตัวตน โดยเฉพาะใน มุลมัธยมกะการิกาที่กล่าวถึงการไม่มีแก่นแท้ของสรรพสิ่ง ซึ่งหากผู้ปฏิบัติสามารถละทิ้งการยึดติดกับตัวตนได้ จะนำไปสู่การหลุดพ้น (Garfield, 1995, p. 93) แนวคิดเรื่องศุนยตายังสอดคล้องกับการปฏิบัติธรรมในมหายาน ที่ชี้ให้เห็นว่าจิตของสรรพสัตว์ล้วนมีธรรมชาติที่บริสุทธิ์ แต่ถูกปกคลุมด้วยกิเลส การเข้าใจและยอมรับศุนยตาจะทำให้เกิด “ปัญญาอันสูงสุด” หรือ ปรัชญาปารมิตา ซึ่งเป็นการรู้แจ้งอันนำไปสู่ความกรุณาและการช่วยเหลือผู้อื่น (Siderits, 2007, p.120) นอกจากนี้ การเข้าถึงศุนยตายังถือเป็นการก้าวข้ามความรู้สึกแบ่งแยกระหว่าง “ตัวตน” กับ “สิ่งอื่น” ซึ่งเป็นพื้นฐานของการเกิดทุกข์และการยึดติดตามคำสอนของพุทธศาสนานิกายมหายานอีกด้วย (Ruegg, 1981, p.58)

แนวคิดศุนยตาของนิกายมัธยมกะ เป็นหนึ่งในปรัชญาสำคัญของพุทธศาสนานิกายมหายาน แนวคิดนี้นำเสนอว่าทุกสรรพสิ่งล้วนไร้แก่นแท้ หรือ ว่างเปล่าจากการมีอยู่โดยตนเอง เนื่องจากทุกสิ่งสัมพันธ์และอิงอาศัยซึ่งกันและกัน (Garfield, 1995, p.101) ศุนยตานี้ไม่ได้หมายถึงความว่างเปล่าทางกายภาพ แต่คือการไร้ซึ่งการมีอยู่ที่เป็นตัวตนอย่างแท้จริงของสรรพสิ่ง ซึ่งเปิดโอกาสให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและการวิวัฒนาการอย่างไม่หยุดนิ่ง (Williams, 2009, p.79) นอกจากนี้ นิกายมัธยมกะยังใช้หลักเหตุผลวิทยาเพื่อหักล้างความเชื่อในตัวตนที่ยึดติดและหักล้างการมีอยู่โดยตนเองของสิ่งต่าง ๆ ผ่านแนวทางการโต้แย้งที่เรียกว่า “ปฏิกษ์ปฏิสระ” (*prasanga*) โดยชี้ให้เห็นว่าการยึดติดกับตัวตนและการมีอยู่โดยตนเองนั้นเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ และหากปล่อยวางความยึดติดนี้ได้ก็จะนำไปสู่การหลุดพ้น (Siderits, 2007, p.145)

แนวคิดศุนยตาของนิกายมัธยมกะอยู่บนพื้นฐานความคิดว่า “ว่างจากสภาวะ” แต่นิกายโยคจารเห็นว่าแนวคิดศุนยตาของมัธยมกะไม่ถูกต้องจึงได้สร้างแนวคิด “ตริสวภาวะ” ขึ้นมาเพื่อคัดค้านความว่างจากสภาวะของนิกายมัธยมกะ เนื่องจากเห็นว่าสิ่งที่ว่างได้ต้องว่างโดยมีความจริงพื้นฐานคือสภาวะรองรับความว่าง กล่าวคือความว่างนั้นต้องมีอยู่จริงไม่ใช่ไม่มีอยู่ดังที่ แกดจิน นางาโอะ (Gadjin M. Nagao) ได้กล่าวไว้ว่า

“ใน มัธยมกะวิภาคะซึ่งคาดว่าจะสอดคล้องกับแนวคิดที่ระบุไว้ก่อนหน้านี้ ได้อธิบายคำจำกัดความของศุนยตาว่า: *จริงๆ แล้ว ลักษณะของความว่างคือการไม่มีอยู่ของทวิภาวะ (ของผู้รู้และวัตถุ) และการมีอยู่ของการไม่มีอยู่* ดังนั้น ความว่างจึงไม่เพียงแต่รวมถึง “การไม่มีอยู่” แต่ยังรวมถึง “การมีอยู่ของการไม่มีอยู่” เอาไว้ด้วย ซึ่งปรากฏว่าเป็นลักษณะพิเศษของการตีความของโยคจาร อย่างไรก็ตาม แนวคิดในการเพิ่มแนวคิดเกี่ยวกับ ‘การมีอยู่ของการไม่มีอยู่’ ถูกโจมตีอย่างรุนแรงโดยชาวมัธยมกะรุ่นหลัง: ตามความเห็นของพวกเขา ความหมายที่แท้จริงของศุนยตา คือ “การไม่มีอยู่” ซึ่งเป็นการไม่มีอยู่โดยสมบูรณ์; การเพิ่ม ‘การมีอยู่’

ของการไม่มีอยู่' ไม่เพียงแต่เป็นเรื่องเกินจำเป็น แต่ยังไร้สาระ เนื่องจากมีความขัดแย้งภายในที่เกิดขึ้น” (Nagao, 1991. p.54)

อย่างไรก็ตาม ในพระสูตรยุคต้นของนิกายโยคจารอย่างสันธิโรโมจนสูตรได้แสดงแนวคิดหนึ่งที่เรียกว่า “นิชสภาวะ” อันมีความคล้ายคลึงกับแนวคิดศูนย์ตาของนิกายมัธยมกะกล่าวคือพระสูตรนี้แสดงและอธิบายตรัสสภาวะขึ้นมาก่อน ต่อมาจึงแสดงความว่างเปล่าที่เชื่อมโยงกับแต่ละแนวคิด โดยเรียกความว่างเปล่าที่เชื่อมโยงกับปริกัลปิตสวภาวะว่าความว่างจากลักษณะ อันเป็นความว่างเชิงแนวคิดหรือญาณวิทยา ความว่างเปล่าที่ 2 เชื่อมโยงกับปรตัตตสวภาวะ โดยในพระสูตรเรียกว่า ความว่างเปล่าจากความเกิด อันเป็นความว่างเปล่าเชิงภววิทยา ซึ่งตรงนี้จะคล้ายกับศูนย์ตาของมัธยมกะอันเป็นความว่างเปล่าโดยการเกิด ความว่างเปล่าสุดท้ายในพระสูตรเรียกว่าความว่างเปล่าสูงสุด เป็นความจริงแท้ที่ผู้ปฏิบัติธรรมได้รับรู้ผ่านปัญญาอันเป็นความว่างเปล่าเชิงญาณวิทยาเช่นเดียวกัน

แม้ว่าแนวคิดของนิกายโยคจารและนิกายมัธยมกะดูเหมือนจะขัดแย้งกัน แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่า หลักธรรมสำคัญของพุทธศาสนาหายน เช่น ศูนย์ตาในโยคจาร ได้รับอิทธิพลบางส่วนจากมัธยมกะเช่นกัน ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาและเปรียบเทียบแนวคิดศูนย์ตาของทั้งสองนิกาย เพื่อทำความเข้าใจถึงความคล้ายคลึงและความแตกต่างระหว่างกันให้ลึกซึ้งและชัดเจนยิ่งขึ้น

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 2.1 เพื่อศึกษาแนวคิดศูนย์ตาของมัธยมกะ
- 2.2 เพื่อศึกษาแนวคิดศูนย์ตาของโยคจาร
- 2.3 เพื่อศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดศูนย์ตาของมัธยมกะและโยคจาร

ขอบเขตการวิจัย

งานวิจัยฉบับนี้เป็นงานวิจัยเอกสาร (Documentary Research) แบบบรรยาย ที่เน้นการทำความเข้าใจแนวคิดศูนย์ตาผ่านพระสูตรเช่น ปรัชญาปารมิตาสูตร ลังกาวตารสูตร สันธิโรโมจนสูตร อันเป็นพระสูตรสำคัญของศาสนาพุทธมหายาน ซึ่งถือว่าเป็นข้อมูลชั้นปฐมภูมิ เสริมด้วยข้อมูลชั้นทุติยภูมิ เช่น มุลมาธยมิกการิกา มหายานศรัทธาปาฐศาสตร์ โยคจารภูมิศาสตร์ แต่อย่างไรก็ตามผู้วิจัยจะไม่ละเลยงานเขียนของผู้รู้ นักคิด นักวิชาการพุทธศาสนาหายนทั้งที่เป็นชาวไทยและชาวต่างประเทศที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับเรื่องศูนย์ตาของทั้งสองนิกาย อีกทั้งงานตีความเชิงปรัชญาที่เขียนเกี่ยวกับแนวคิดศูนย์ตาของทั้งสองนิกาย เพื่อให้งานวิจัยสมบูรณ์ที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้

วิธีดำเนินการวิจัย

ผู้วิจัยจะศึกษาแนวคิดศูนย์ตาของมัธยมกะและโยคจารจากสองพระสูตรที่สำคัญคือ ปรัชญาปารมิตาสูตรและลังกาวตารสูตรเพื่อให้ทราบความหมายและคำอธิบายของทั้ง 2 แนวคิด จากนั้นผู้วิจัยจะศึกษาศูนย์ตาของทั้ง 2 แนวคิดจากคัมภีร์ชั้นรองลงมาเช่น มุลมาธยมิกการิกาและโยคจารภูมิศาสตร์ เพื่อให้ได้องค์ความรู้ที่ชัดเจนยิ่งขึ้น จากนั้นผู้วิจัยจะนำแนวคิดศูนย์ตาของทั้งสองนิกายมาเปรียบเทียบให้เห็นความเหมือนและความต่างเพื่อประโยชน์ในการทำความเข้าใจของนักวิชาการต่อไป

ผลการศึกษา

1. เหตุเกิดนิกาย

มัธยมกะ เป็นศาสนาพุทธนิกายมหายานที่ก่อตั้งราวพุทธศตวรรษที่ 7 โดยบุคคลที่ก่อตั้งนิกายนี้คือ ท่านอารยนาครชุนะ ซึ่งก่อตั้งนิกายนี้ขึ้นมาจากแนวคิดทางสายกลางซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงไว้ใน

กัจจายนโคตตสูตรว่า “ ดูก่อนกัจจายนะ ข้อว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่นี้เป็นส่วนสุดข้างหนึ่ง ข้อที่ว่าสิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่นี้ก็เป็นส่วนสุดอีกข้างหนึ่ง ตถาคตย่อมแสดงธรรมโดยท่ามกลางไม่เกี่ยวข้องกับส่วนสุดทั้ง 2 คือแสดงว่าเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร.....” (ส.นิ. 16/42/25) ปฏิจจนุปบาทเป็นทางสายกลางระหว่างความมี (อัตถิตา) และความไม่มี (นัตถิตา) ดังนั้นนิคายนี้จึงถูกเรียกว่านิกายมัธยมกะ (ทางสายกลาง) บ้าง ศูนย์ตวาทะบ้าง เพราะทางสายกลางที่นิกายนี้แสดงนั้นมีคำเรียกอีกอย่างว่า “ศูนย์ตา”

เหตุผลที่ท่านนาคคารุณะพัฒนาแนวทางอธิบายคำสอนแบบทางสายกลางขึ้นมานั้นก็เพื่อคัดค้านแนวทางอธิบายคำสอนของพุทธศาสนานิกายสรวาสตวาทินซึ่งมีอิทธิพลต่อชาวอินเดียในขณะนั้นอย่างมาก นิกายสรวาสตวาทินนี้ยอมรับความมีอยู่จริงของสสารและจิต นิกายนี้เชื่อว่าสสารและจิตนั้นมีอยู่ได้อย่างอิสระโดยไม่ต้องอาศัยสิ่งใดเกิดขึ้น ซึ่งเราเรียกภาวะนี้ว่า “สวภาวะ” เป็นการยืนยันความมีอยู่อย่างสมบูรณ์ของทั้งสสารและจิตอันจะคล้ายกับลักษณะของอัตตาซึ่งเป็นคำสอนของศาสนาฮินดูนิกายสางขยะเป็นต้น แต่ทางสรวาสตวาทินนั้นอธิบายว่าภาวะนี้ไม่ใช่อัตตาเพราะมีการดำรงอยู่เพียงชั่วขณะ (สุมาลี มหณรงค์ชัย, 2550. หน้า 64)

ท่านนาคคารุณะไม่เห็นด้วยกับแนวคิดเช่นนี้ เนื่องจากการยอมรับว่ากายและจิตมีภาวะบางอย่างที่มีอยู่อย่างอิสระ ไม่อิงอาศัยกับสิ่งอื่นนั้นผู้คนจะไม่เข้าใจว่าการที่พระพุทธองค์สอนเรื่องธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตานั้น หมายความว่าอย่างไร เพราะความเป็นอนัตตานั้นบ่งถึงความไม่มีแก่นสารสาระให้ยึดถือสิ่งทั้งปวงในโลกนี้ แต่หากเรามีคำอธิบายว่ามีบางอย่างที่มีแก่นสารจริงอยู่ในโลกนี้ ก็จะทำให้เกิดความสับสนและเกิดความสงสัยในคำสอนของพระพุทธเจ้าได้ แม้สำนักสรวาสตวาทินไม่ได้ตั้งใจสอนให้ขัดกับพุทธวจนะ แต่คำอธิบายดังกล่าวก็ก่อให้เกิดการตีความแบบนี้ได้ ทำให้เกิดการยึดถือมั่นในธรรมบางอย่างขึ้นมา เพราะเข้าใจว่ามีบางอย่างที่ยึดถือได้จริง ๆ

2. ศูนย์ตาในนิกายมัธยมกะ

2.1 ศูนย์ตากับประติยสมุตปาทะ

ภาวะที่สรรพสิ่งมีอยู่ได้อย่างอิสระถูกเรียกว่า สวภาวะ (Intrinsic Reality) หรือเป็นภาษาบาลีว่า สภาวะ ซึ่งมีรูปวิเคราะหว่า ‘สสส อตตโน สนโต วา สวิขมาโน ภาโว สภาโว - ภาวะของตนหรือภาวะที่มีอยู่ชื่อว่า สภาวะ’ (อภิธาน.ฎ.คาถา 177) นี่คือการสอนของสรวาสตวาทินที่ท่านนาคคารุณะพยายามปฏิเสธ (Westerhoff, 2009) สวภาวะก็คือแนวคิดที่อิทธิธรรมของเถรวาทเรียกว่า ลักษณะกิจจกณะ นี้เอง เช่น ธาตุดินมีลักษณะแข็งและอ่อน ความแข็งและอ่อนนี้ก็จะถูกจดจำว่าเป็นสิ่งประจำของธาตุดินไป คือไม่ต้องมีใครไปทำอะไรดินมันก็แข็งได้ด้วยตัวเองหรืออ่อนได้ด้วยตัวเอง ไม่ต้องอาศัยปัจจัยแวดล้อม

อันที่จริงการที่ดินจะแข็งได้ก็เนื่องจากมีธาตุดินมากกว่าธาตุน้ำอันมีลักษณะเอิบอาบ ทำให้ลักษณะที่อ่อนของดินกลายเป็นลักษณะแข็ง ธาตุน้ำที่มีลักษณะเอิบอาบเปลี่ยนลักษณะเป็นเกาะกุ่มดินไว้ด้วยกันแทน ตัวมันเองไม่สามารถแข็งหรืออ่อนได้ตามใจชอบ แต่ต้องอาศัยปัจจัยแวดล้อมอย่างเช่นน้ำเป็นต้น สิ่งนี้เรียกว่าภาวะที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ลักษณะประจำของสรรพสิ่งหรือสวภาวะตามที่นิกายอิทธิธรรมสอนอยู่นั้นไม่มีอยู่จริง นี่เป็นลักษณะคำสอนของนิกายมัธยมกะ ดังที่สันตินากล่าวไว้ว่า “การงอกของพืชต้องอาศัยเมล็ดพืช ดิน น้ำ อากาศและแสงอาทิตย์ การงอกของพืชจึงจะมีได้ การงอกของพืชมิได้เกิดขึ้นมาโดยไร้ปัจจัยต่างๆ ดังกล่าว ดังนั้น สิ่งอะไรที่มีอยู่โดยปราศจากการมีขึ้นด้วยตนเอง จึงถือว่าเป็นสิ่งว่างเปล่า นี่คือการตรวจสอบสาเหตุที่ง่ายที่สุดและตรงไปตรงมาที่สุดของมัธยมกะ การตรวจสอบนี้ได้นำเราไปสู่แนวคิดศูนย์ตา” (ปีเตอร์ เดลลา สันตินา, 2561. หน้า 135)

สิ่งที่เกิดขึ้นและมีอยู่ได้อย่างอิสระเป็นคำสอนของนิกายอภิธรรมหรือสรวาสติวาทินซึ่งแสดงว่า ปรมัตถธรรมคือจิต เจตสิก รูปและนิพพานนั้นเป็นความจริงแท้ของโลกนี้ มีลักษณะเฉพาะบางอย่าง (สวลักษณะ) ที่ไม่สามารถเปลี่ยนหรือลดรูปได้อีก เช่น ชาติดินมีลักษณะอ่อนและแข็ง สรวาสติวาทินเชื่อว่าลักษณะดังกล่าวนี้เป็นความจริงแท้และมีอยู่จริงๆ ซึ่งมีมัธยมกะมองว่าคำสอนแบบนี้ทำให้ผู้ฟังเข้าใจว่าปรมัตถธรรมมีคุณสมบัติคล้ายอาตมันของศาสนาฮินดู จึงใช้หลักของปฏิจจสมุปบาทมาอธิบายสิ่งต่างๆซึ่งก็ตรงกับความเห็นของพระพุทธเจ้าที่ว่าไม่มีสิ่งที่มีอยู่อย่างนิรันดร์ (อตถิตา) อันเป็นสัสสตทัญญู ไม่มีสิ่งที่ขาดสูญ (นตถิตา) อันเป็นอุจเฉททัญญู แต่สรรพสิ่งในโลกนี้อาศัยกันและกันเกิดขึ้น (ส.น.16/15/24-5) เป็นทางสายกลางที่ท่านนาคคารุณะใช้เป็นแกนกลางคำสอนของนิกายนี้

คำว่า “ทางสายกลาง” ก็คือ “อนัตตา” ก็คือ “อนัตตา” ก็คือ “อนัตตา” ก็คือ เป็นชื่อของกระบวนการปฏิจจสมุปบาท หรือที่ทางนิกายมัธยมกะเรียกว่า ประติตยสมุตปาทะ ในรูปของภาษาสันสกฤต ซึ่งแปลได้ความหมายว่า การอาศัยกันเกิดขึ้น โดยแยกเป็น 2 คำคือ ปฏิจจ หรือ ประติตย แปลว่า อาศัย และ สมุปบาท หรือ สมุตปาถ แปลว่า การเกิดขึ้น รวมกันเป็น การอาศัยกันและกันเกิดขึ้น โดยมีอยู่ 12 อาการเหมือนกันทั้งของนิกายเถรวาทและนิกายมัธยมกะ ดังนี้ “เพราะอริชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี, เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี, เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี, เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี, เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี, เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี, เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี, เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี, เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี, ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีได้ดังนี้” (ม.ม. 12/402/435-436)

ท่านนาคคารุณะได้กล่าวไว้ในคัมภีร์มูลมัธยมกการิกาว่า “เราประกาศว่า อะไรก็ตามที่เป็นการอิงอาศัยกันและกันเกิดขึ้น นั่นคือความว่าง นั่นเกิดจากการบัญญัติและนั่นคือทางสายกลาง” (มูลมัธยมกการิกา บทที่ 24 คาถาที่ 18) ดังนั้นคำสอนของท่านนาคคารุณะจึงได้แก่สรรพสิ่งในโลกที่มีอยู่ มีอยู่อย่างอาศัยกันและกัน ไม่มีสิ่งที่เกิดขึ้นได้อย่างอิสระ ไม่เว้นแม้แต่นิพพานก็ยังเป็นสิ่งที่ต้องอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ปัจจัยที่นิพพานอาศัยเกิดขึ้นมี 4 ปัจจัยด้วยกันได้แก่ เหตุปัจจัย อาลัมพนปัจจัย อนันตรปัจจัย อธิปตปัจจัย (มูลมัธยมกการิกา บทที่ 1 คาถาที่ 2) การมีอยู่อย่างอาศัยกันและกันอย่างนี้แหละชื่อว่า ความว่าง (จากสวภาวะ) และความว่างก็คือศูนย์ตา ตามทัศนะของท่านนาคคารุณะ

ด้วยความที่มัธยมกะเสนอแนวคิดศูนย์ตา คือสรรพสิ่งในโลกไม่สามารถมีอยู่ได้ด้วยตัวเอง แต่เกิดขึ้นโดยอาศัยปัจจัยต่างๆ คือเป็นปฏิจจสมุปปันธรรม ไม่ว่าจะเป็นสังขตธรรม หรืออสังขตธรรม โดยท่านนาคคารุณะถือว่าหากนิพพานเป็นสิ่งที่อยู่ได้ด้วยตัวเอง นิพพานก็จะเป็นสิ่งหนึ่งที่คล้ายอัตตาของฮินดู นิพพานแม้เป็นอสังขตธรรมก็ต้องอาศัยปัจจัยเกิดขึ้นเช่นกัน ปัจจัยดังกล่าวคือปัจจัยทั้ง 4 มีเหตุปัจจัยเป็นต้น มีได้อาศัยกิเลสเกิดขึ้นดังสังขตธรรม

แต่ก็มีกลุ่มแนวคิดอัสติวาทินแย้งขึ้นว่า เมื่อสังขตธรรมและอสังขตธรรมเป็นสูญแล้ว การบำเพ็ญมรรคต่างๆมิไร้สาระไปด้วยหรือ ความเห็นอย่างนี้ไม่จัดอยู่ในอุจเฉททัญญูหรือ ท่านนาคคารุณะได้ให้เหตุผลว่า เพราะสิ่งทั้งปวงเป็นของสูญปราศจากสวภาวะนั้นแหละ ปุณฺณจึงบำเพ็ญมรรคภาวนาแล้วบรรลุธรรมได้ คนทำชั่วจึงตกนรกได้ คนทำดีจึงขึ้นสวรรค์ได้

2.2 ศูนย์ตากับวิภาษวิธี

หลักอีกอย่างหนึ่งที่ท่านนาคคารุณะใช้พิสูจน์ความเป็นศูนย์ตาของสรรพสิ่งนอกเหนือจากปฏิจจสมุปบาทก็คือ วิภาษวิธีจตุกโกฏี โดยวิเคราะห์ศูนย์ตาในเชิงวิภาษวิธี 4 แบบมีดังนี้ 1.เหตุและผลเป็นสิ่งเดียวกัน 2.

เหตุและผลเป็นสิ่งที่ต่างกัน 3.เหตุและผลเป็นสิ่งที่เหมือนกันและต่างกัน 4.ปรากฏการณ์เกิดขึ้นโดยไม่มีสาเหตุ วิชาวิธีทั้ง 4 ประการนี้มีปรากฏในบทแรกของมูลมัยมกการิกาว่า “ไม่มีการสร้างอะไรขึ้นมาในเวลาไหน ในที่ ไหน โดยอาการใด จากตนเอง จากผู้อื่น จากทั้งตนเองและผู้อื่นหรือโดยไม่มีสาเหตุ” (มูลมัยมกการิกา บทที่ 1 คาถาที่ 7)

ข้อบกพร่องของแนวคิดเหตุและผลเป็นสิ่งที่เดียวกันคือ ถ้าเราต้องการซื้อเสื้อผ้าเราก็ควรซื้อได้ใน ราคาที่เท่ากับเมล็ดฝ้าย ในเมื่อเหตุและผลเป็นสิ่งที่เดียวกัน ข้อบกพร่องของแนวคิดที่ 2 คือ ต้นข้าวอาจเกิดมา จากถ่านไฟก็ได้ในเมื่อเหตุและผลเป็นคนละอย่างกัน ข้อบกพร่องของแนวคิดที่ 3 คือ ความขัดแย้งจะเกิดขึ้น หมายความว่าในเมื่อเหตุและผลเป็นสิ่งที่ทั้งเหมือนกันและต่างกัน เหมือนกำลังพูดว่า สิ่งนี้เป็นทั้งสิ่งที่มีสีแดง และไม่มีสีแดงข้อบกพร่องของแนวคิดที่ 4 นั้นยิ่งชัดเจน เมื่อสิ่งต่างๆเกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุ เราก็น่าจะสามารถต้มน้ำร้อนได้โดยที่ไม่ต้องวางบนเตาไฟหรือใช้ไฟฟ้าหรือวางกลางแดด น้ำต้องสามารถร้อนขึ้นมาเองได้ มัชฌมกะจึงสรุปว่าแนวคิดทั้ง 4 นี้เป็นไปไม่ได้ทางตรรกะ (ปีเตอร์ เดลลา สันตินา, 2561. หน้า 137-8) จะเห็นได้ว่าวิชา วิธีทำให้เห็นว่าไม่มีทฤษฎีแบบไหนในโลกที่สามารถเชื่อถือได้ เพราะวิชาวิธีทำการปฏิเสธทฤษฎีทั้งหมดแม้แต่ ศูนยดา ถ้าการปฏิเสธนี้เป็นการยืนยันแนวคิดศูนยดา ศูนยดาเองก็จะต้องถูกปฏิเสธด้วยวิชาวิธีเช่นกัน จัดเป็น การแสดงศูนยดาของทัศนะต่างๆ ทำให้เกิดการปล่อยวางทางความคิด เป็นการปลดปล่อยจิตใจให้อิสระต่อ แนวคิดต่างๆในโลกนี้

2.3 ระดับของการบรรลุศูนยดา

นักปราชญ์พุทธในประวัติศาสตร์พยายามจะอธิบายทางสายกลางให้เป็นระบบเพื่อใช้เป็นหลักในการ เข้าใจคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จนได้ระดับความเข้าใจทางสายกลางออกมาเป็น 3 ระดับ โดยเริ่มต้น จากขั้นแรกคือบุคคลจะยังเห็นว่าสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยงเพราะอาศัยปัจจัยในการมีอยู่ สิ่งที่คิดว่าจริงแท้ ถาวร เป็นเพียงแค่จินตนาการที่เราสร้างขึ้น ซึ่งก็คือการเห็นสิ่งทั้งหลายอาศัยกันและกันมีอยู่ ขั้นต่อมาบุคคลจะยัง เห็นความว่างในการอิงอาศัยกันมีอยู่เหล่านั้น เรียกว่าเห็นศูนยตาหรืออนัตตา แต่สองขั้นแรกยังเป็นการมองโลก และสิ่งต่างๆในเชิงรูปธรรม เป็นการมองที่ยังอยู่ในระดับสังสารวัฏคือมองแบบทวิภาวะ โดยเราเป็นผู้มองและ สังสารวัฏเป็นสิ่งที่ถูกมอง ตัดสินและปฏิเสธ ทางสายกลางในสองระดับนี้เป็นความจริงในระดับบัญญัติที่มุ่งสู่ ระดับปรมาตม์ ขั้นสุดท้ายบุคคลจะยังเห็นความเป็นเช่นนั้นของทุกอย่าง แม้ความว่างเองก็อาศัยปัจจัยทำให้เรา ยังเห็น ไม่มีอะไรมีแก่นสารอย่างแท้จริง แม้ความหลุดพ้นที่เป็นเป้าหมายก็ไม่ได้มีอยู่เองล่วงหน้าการไปถึงของ เรา ไม่ใช่จุดสุดท้ายที่เป็นเป้าหมายของจุดเริ่มต้น เพราะทั้งจุดเริ่มต้นและจุดสุดท้ายก็เป็นความจริงที่สัมพันธ์ กัน เมื่อไม่มีสิ่งหนึ่งก็จะไม่มีอีกสิ่งหนึ่ง ดังนั้น ความหลุดพ้นคือหลุดจากขั้วความคิดทุกอย่าง พ้นจากการนิยาม หรือให้ความหมาย และการพ้นก็ไม่ได้มีภาวะของความพ้นที่อยู่เหนือความหมายทางโลก พ้นคือการเห็นว่าไม่มี

แก่นสาร ไม่ใช่เห็นว่ามีอะไรอยู่ไกลโพ้น (สุมาลี มหณรงค์ชัย, 2548. หน้า 222) ในรัตนาวลี มีหลายข้อความระบุถึงความหลุดพ้นซึ่งเป็นสภาพของความจริงดังนี้

นิรพณแม้จะเป็นอภาวะก็ไม่ใช่ ยังจะหาภาวะแห่งนิรพณนั้นจากที่ไหนได้เล่า? อันความสิ้นแห่งความปรามาสถึงภาวะหรืออภาวะเราเรียกว่า นิรพณฯ ในเพราะญาณจึงมีการก้าวพ้นทั้งบาปทั้งบุญ เพราะสงบจากนัตถิตาทัญญูและอตถิกทัญญูฯ เพราะฉะนั้น เหล่าสัตว์บุรุษจึงกล่าวนั้นเป็นโมกษะจากทุกข์ทั้งสุดดีด้วยฯ นัตถิกะไปทุกข์ อตถิกะไปสุคติฯ ผู้ไม่อาศัยทัญญูทั้งสองนั้น เพราะรู้รอบตามที่เป็นอย่างมไปโมกษะนิรพณฯ (รัตนาวลี คาถาที่ 42 45 และ 57)

ขั้นสุดท้ายของความจริงที่ยังเห็นจะเป็นความหลุดพ้นจากการหลอมรวมหรือแบ่งแยก หลุดพ้นจากพหุภาวะ ทวิภาวะและเอกภาวะ นี่ก็คือทางสายกลาง จุดเริ่มต้นของความจริงคือการอิงอาศัยกันและกันมีอยู่ จุดสุดท้ายของความจริงก็กลับมาเป็นการอิงอาศัยกันและกันมีอยู่ (Gadjin Nagao, 1989 p. 77) กระบวนการจะมีดังต่อไปนี้

โดยสรุปแล้วแนวคิดศูนย์ตาของมัธยมกะไม่ใช่ไม่มีอะไรเลย มัธยมกะไม่ได้สอนความไม่มีอยู่อย่างสมบูรณ์ของเหตุและผลของ เพียงแต่แสดงว่าทุกสิ่งเป็นสิ่งสัมพัทธ์ ทุกสิ่งมีอยู่อย่างสมมติ สิ่งเหล่านี้มีอยู่บนพื้นฐานของสมมติสัจจะ สิ่งเหล่านี้มีอยู่บนแนวคิดแบ่งแยกสิ่งทั้งหลายและอวิชา ถ้าไม่ตั้งอยู่บนพื้นฐานแนวคิดเรื่องเหตุและผลหรือคำสอนเรื่องกรรม บุคคลก็ไม่สามารถเข้าใจปรมัตถสัจจะได้

3. ศูนย์ตาในนิกายโยคจาร

3.1 เหตุเกิดนิกาย

พุทธศาสนานิกายโยคจารถูกก่อตั้งโดยไมไตรยนาถราวปลายพุทธศตวรรษที่ 8 ประวัติของท่านนั้นคลุมเครือและมีลักษณะเป็นตำนาน แต่ความสำคัญของท่านอยู่ที่การเป็นผู้ถ่ายทอดคัมภีร์ตลอดจนแนวคิดสำคัญของโยคจารให้กับศิษย์ของท่านคือ อสังคะ จากนั้นอสังคะก็ได้ส่งต่อคำสอนให้กับน้องชายที่ชื่อ วสุพันธุ สองพี่น้องทำให้นิกายโยคจารเป็นที่รู้จักและได้รับการยอมรับนับถืออย่างแพร่หลาย (สุมาลี มหณรงค์ชัย, 2548. หน้า 106) ศิษย์รุ่นแรกของท่านทั้งสองล้วนมีชื่อเสียงและบทบาทสำคัญในมหาวิทยาลัยนาลันทาเช่น ทินนาคะ ธรรมกิริติ ธรรมปาละและศีลภักเระ เป็นต้น โดยเฉพาะท่านทินนาคะถึงกับได้รับการยกย่องว่าเป็นบิดาแห่งตรรกศาสตร์เชิงพุทธ สามารถทำให้พราหมณ์หันมานับถือพุทธศาสนาได้เป็นจำนวนมาก

คำว่า โยคจาร แปลว่า สอนให้บำเพ็ญโยคะ โดยแยกออกได้เป็นสองคำคือ โยคะ แปลว่า การประกอบกรรมฐาน กับคำว่า อาจาระ แปลว่า ประพฤติ รวมกันเป็นนิกายที่สอนให้ประพฤติกรรมฐาน นอกจากชื่อนี้แล้ว นิกายโยคจารยังมีอีกชื่อหนึ่งคือ วิชญาณวาท เพราะเน้นเรื่องจิตวิญญาณที่เป็นความจริงแท้เพียงอย่างเดียว นิกายนี้มีชื่อเรียกในจีนว่า ธรรมลักษณะ แต่ที่อินเดียผู้คนนิยมเรียกสำนักนี้ว่า โยคจาร เพราะเน้นการปฏิบัติสมาธิเพื่อหยั่งรู้ตนเอง ส่วนคำว่า วิชญาณวาท เชื่อว่าท่านวสุพันธุเป็นผู้เรียก เพราะสอนเรื่องจิตภายในที่สร้างโลกภายนอก (สุมาลี มหณรงค์ชัย, 2548. หน้า 107)

นักวิชาการหลายท่านเชื่อว่าโยคจารสร้างแนวคิดจิตนิยมขึ้นมาเพื่อปฏิเสธแนวคิดของมัธยมกะ เพราะโยคจารเกิดในช่วงที่มัธยมกะกำลังเฟื่องฟูอยู่แต่เมื่อศึกษาดูแล้วเหมือนกับว่า โยคจารสร้างคำสอนขึ้นมาเพื่อแก้ไขคำอธิบายแนวคิดบางอย่างของนิกายสรวาสติวาทินและเสาตราณติกะแนวคิดนี้ก็คือขณิกวาท

ซึ่งปัญหาของแนวคิดนี้ค่อนข้างซับซ้อน อธิบายโดยย่อให้เข้าใจได้ลำบาก ผู้วิจัยจึงไม่ขออธิบายในที่นี้เนื่องจากงานนี้พูดถึงเรื่องศูนยตาเท่านั้น

3.2 ระบบวิญญานของโยคจาร

ความเข้าใจแนวคิดศูนยตาของโยคจารขึ้นอยู่กับความเข้าใจเรื่องวิญญานทั้ง 8 คือ 1) จักขุวิญญาน 2) โสทวิญญาน 3) ขานวิญญาน 4) ชิวหาวิญญาน 5) กายวิญญาน 6) มโนวิญญาน 7) กลิขภูมิโนวิญญาน 8) อาลัยวิญญาน วิญญานทั้ง 5 ข้างต้นทำหน้าที่รับอายตนะภายนอกทั้ง 5 เข้ามาภายในจากนั้นมโนวิญญานก็จะทำหน้าที่สร้างความรับรู้ต่อโลกภายนอก มีความต่างกันตรงที่ วิญญานห้าอันแรกนั้นรับได้แค่อารมณ์ที่เป็นปัจจุบันเท่านั้น แต่มโนวิญญานรับอารมณ์ได้ทั้ง 3 กาล ความเห็นนี้ตรงกันกับอภิธรรมของนิกายเถรวาท ต่อจากนั้นจึงเกิดกลิขภูมิโนวิญญานทำให้เกิดอัตตาในการรับรู้ เป็นเหตุให้อาลัยวิญญานแยกออกเป็น 2 คือผู้รู้และผู้ถูกรู้ อันปนเปื้อนด้วยทวิภาวะ อุปมาดังคนยืนมองกระจกและเข้าใจว่าคนในกระจกเป็นอีกคนหนึ่ง พูดอีกอย่างก็คือ กลิขภูมิโนวิญญานนั้นแยกออกมาจากอาลัยวิญญานด้วยความเข้าใจผิดที่สั่งสมมานานจึงสร้างความเป็นตัวตนขึ้นมา ทำให้มโนวิญญานมีความโน้มเอียงไปในทางกุศลหรืออกุศลได้

กลิขภูมิโนวิญญานมีชื่อเรียกอีกอย่างว่า มนัส ที่จริงพุทธศาสนานิกายเถรวาทถือว่าคำว่า มโน มนัส วิญญาน จิต เป็นคำที่มีความหมายเดียวกัน แต่โยคจารถือว่าคำเหล่านี้มีความหมายต่างกัน โดยคำว่ามนสนั้นหมายถึงกลิขภูมิโนวิญญานและคำว่าจิตหมายถึงอาลัยวิญญาน ดังนั้นเมื่อเราศึกษานิกายโยคจารควรตระหนักถึงความต่างกันของ 2 คำนี้ให้ดีเพราะอาจทำให้เกิดความเข้าใจผิดและความยากลำบากในการศึกษาขึ้นมาก็ได้

วิญญานที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งที่ผู้ศึกษาโยคจารควรเข้าใจคือ อาลัยวิญญาน หรือที่ออกเสียงแบบสันสกฤตว่า อาลัยวิชญาน (Storehouse Consciousness) มาจากคำว่า อาลัย ซึ่งแปลว่า แหล่งที่อยู่ และวิญญานที่แปลว่า หน่วยการรับรู้ อาลัยวิญญานมีหน้าที่หลักๆอยู่ 3 ประการคือ 1. รู้เก็บ คือสามารถเก็บรอยประทับต่างๆของกรรมเปรียบเหมือนถังเก็บข้าวเปลือก เราเรียกกุศลและอกุศลที่ถูกเก็บไว้ว่า พิชะ 2. รู้ก่อ คือสร้างอัตตาให้เกิดขึ้นกับตัวเองเกิดเป็นอารมณ์ต่างๆแบบทวิภาวะคือผู้รู้และผู้ถูกรู้ การที่อาลัยวิญญานมองตัวเองและแยกตัวเองออกมาทำหน้าที่รับรู้ตัวเอง ทำให้ดูเหมือนแยกออกมาเป็นวิญญานตัวใหม่จึงมีชื่อเรียกใหม่ว่า กลิขภูมิโนวิญญาน แปลว่าวิญญานที่เศร้าหมอง (ด้วยความคิดแบบทวิภาวะ) 3. รู้ปรุง คือปรุงแต่งอารมณ์ตามปัจจัยอันเนื่องให้เกิดการทำการใหม่ตามรอยประทับที่มีอยู่ เช่น หากมีกุศลพิชะมากก็จะทำให้จิตใจอยากทำดีมากยิ่งขึ้นไป (กนกวรรณ กรณาฤทธิโยธิน, 2561. หน้า 44)

ท่านสุยหยวนได้กล่าวถึงอาลัยวิญญานว่า เป็นจิตที่ไม่เคยสูญเสียธรรมชาติเดิมแท้ของมันแม้จะท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏมายาวนานก็ตาม มันก็ยังสามารถรักษาธรรมชาติเดิมแท้ของมันไว้ได้ ดังนั้นท่านจึงแบ่งวิญญานทั้ง 8 ออกเป็น 2 ประเภทคือ 1) จิตแท้ หมายถึงจิตที่เป็นพื้นฐานหรือเป็นแก่นแท้ จิตประเภทนี้มี 2 ด้านคือด้านที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ เรียกชื่อว่า อาลัยวิชญาน และด้านธรรมชาติเดิมแท้ มีความบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ มีตถาคตครุฑ ธรรมชาติด้านนี้ไม่เคยสูญเสียไปแม้จะอยู่ในสังสารวัฏยาวนานแค่ไหนก็ตาม เรียกว่า อมลวิญญาน 2) จิตเทียม หมายถึงวิญญาน 6 และอาทานวิญญาน (กลิขภูมิโนวิญญาน) ท่านสุยหยวนยังมองว่าจิตกลุ่มหลังนี้เป็นจิตที่ที่ผิดพลาด เพราะวิญญานรับรู้อารมณ์อย่างผิดพลาด และอาทานวิญญานก็ปรุงแต่งอารมณ์อย่างผิดพลาด (Liu, 1985. p.366-367)

ติช นิท ฮันห์ มองว่าอาลัยวิชญานมีหน้าที่หลัก 3 อย่างคือ 1. หน้าที่ในการเก็บรักษาพิชะแห่งโลกประสบการณ์หรือข้อมูลการรับรู้ของเราเอาไว้ โดยพิชะต่างๆที่ถูกเก็บฝังเอาไว้ในอาลัยวิชญานคือตัวแทนของ

ทุกสิ่งทุกอย่างที่เราได้ทำ มีประสบการณ์ หรือรับรู้โดยออลวิษญาณจะทำหน้าที่ดึงพีชะเหล่านี้ทั้งหมดมารวมอยู่ด้วยกัน เหมือนแม่เหล็กที่ดึงดูดโลหะทั้งหลายเข้าหาตัวมัน 2. นอกจากเก็บพีชะแล้ว ตัวมันเองก็เป็นพีชะด้วย คือเป็นทั้งที่เก็บพีชะและเป็นพีชะพร้อมกันเลย 3. เป็นแหล่งแห่งความยึดถือว่ามีตัวตนอันเกิดจากการทำงานผิดพลาดของมนัสต่อออลวิษญาณ (Naht Hahn, 2001. p.19-20) มนัสเกิดจากออลวิษญาณ หมุนวนไปรอบๆ แล้วยึดเอาออลวิษญาณว่าเป็นตัวตนเที่ยงแท้ถาวร ความทุกข์ของมนุษย์ก็คือการทำงานที่ผิดพลาดตรงกระบวนการนี้นั่นเอง

ดังที่กล่าวแล้วว่าการรับรู้โลกภายนอกเป็นหน้าที่ของปัญจวิญญาณ โดยทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ทั้ง 5 ผ่านทางประสาทสัมผัส จากนั้นมโนวิญญาณก็ทำหน้าที่คิดเพื่อประมวลสิ่งที่รับรู้ทั้งหมดออกมาเป็นมโนภาพหรือความรู้ในเรื่องต่างๆ เช่น สี รูปร่าง สัมผัส กลิ่น เสียง กลิ่นรส สัมผัส การที่วิญญาณ 6 ทำหน้าที่อย่างนี้ชื่อ วัฏสะทอนรอยประทับในจิตออกมาเป็นสัณฐานนอก และวิญญาณทั้ง 6 นั้นไม่ได้ทำหน้าที่อย่างอิสระคือต้องอาศัยมนัสหรือกลิขภูมิโนวิญญาณเป็นที่รองรับ หากขาดมนัสไปสิ่งต่างๆ รอบตัวเราก็ไม่ได้ ดังนั้น การมีอยู่ของประพตวิญญาณทั้ง 6 จึงขึ้นอยู่กับมนัสและการมีอยู่ของมนัสก็ขึ้นอยู่กับออลวิษญาณ แต่วิญญาณทั้งหมดก็ไม่ได้มีอยู่จริง เป็นเพียงภาพสะท้อนของจิตดวงเดียวกันคือออลวิษญาณเท่านั้น กระบวนการทั้งหลายเกิดจากความไม่รู้ (อวิชชา) ของปุถุชนเท่านั้น ทำให้เกิดภาพมายาซึ่งเรียกว่าปริกัลปิเตสวภาวะ อันเป็นหนึ่งใน 3 ของสวภาวะ ซึ่งเป็นแนวคิดหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับศูนยตาแบบโยคาจาร

3.3 ไตรสวภาวะกับศูนยตา

แนวคิดที่สำคัญอีกอย่างของสำนักโยคาจารซึ่งส่งเสริมความเข้าใจเรื่องศูนยตา คือ ไตรสวภาวะ ปรากฏในคัมภีร์ไตรสวานิทเทศที่ท้าวสุพัตนธูแต่งขึ้น มีข้อความว่า สิ่งที่ปรากฏขึ้นคือปรตันตระเพราะเป็นไปตามเหตุปัจจัย รูปที่อาศัยปรตันตระปรากฏขึ้นคือกัลปิเตสเพราะเป็นเพียงการคิดปรุงแต่งเท่านั้น ความไม่มีอยู่ถาวรของรูปที่ปรากฏขึ้นเพราะอาศัยปรตันตระนั้นพึงทราบว่าเป็นปรินิษปันนะ เพราะความไม่เป็นอย่างอื่น (Wood, 2009. p.32)

จากข้อความที่ยกมาข้างต้น คำว่า กัลปิเตส คือรูปที่อาศัยปรตันตระเกิดขึ้น หมายความว่า กัลปิเตสก็คือภาพมายาที่ปรากฏขึ้นจากการสร้างของปรตันตระ ตัวกัลปิเตสเองไม่มีอยู่จริงเพราะเป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้นมาล้วนๆ แต่เบื้องหลังของมันมีความจริงรองรับอยู่ ความจริงที่ว่านี้ก็คือปรตันตระนั่นเอง ปรตันตระ หมายถึงสภาวะที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยคือกระบวนการคิดของจิตที่ถูกกิเลสครอบงำ หากอ้างอิงกับแนวคิดเรื่องจิต 3 ระดับที่กล่าวมาแล้ว ปรตันตระคือจิตที่ทำงานของมนัสนั่นเอง คำว่า ปรินิษปันนะ คือความไม่มีอยู่ถาวรของรูปที่ปรากฏขึ้นเพราะอาศัยปรตันตระ หมายความว่า ปรินิษปันนะคือความสูญสลายไปตลอดกาลของมายาภาพที่ถูกสร้างโดยปรตันตระ เหตุที่ปรตันตระหยุดสร้างภาพมายาก็เพราะมันหมดเหตุปัจจัยนั่นเอง คือเมื่อบุคคลได้รู้เห็นโลกตามความเป็นจริงและละกิเลสได้ทั้งหมด มายาภาพทั้งหมดก็หายไปเนื่องจากหมดเหตุปัจจัยนั่นเอง

แกนกลางของแนวคิดไตรสวภาวะก็คือปรตันตระ ส่วนปริกัลปิเตสและปรินิษปันนะเป็นเพียงมิติสองด้านของปรตันตระเท่านั้น คือปริกัลปิเตสเป็นมิติด้านมายาภาพของปรตันตระ ปรินิษปันนะเป็นมิติด้านปัญญา นั่นเอง มิติทั้งสองด้านนี้จึงเรียกว่าสังสารวัฏกับนิพพานดังข้อความว่า “สังสารหมายถึงปรตันตระด้านเศร้าหมอง นิพพานหมายถึงปรตันตระด้านบริสุทธิ์” (Harris, 1991. p.127)

สวภาวะทั้ง 3 อาจถูกมองเป็นเรื่องของลักษณะ คือวิญญาณทั้ง 8 ทำงานร่วมกันในลักษณะอิงอาศัยกัน ไม่อาจมีตัวใดตัวหนึ่งแยกออกมาโดดๆ ลักษณะสัมพันธ์ของวิญญาณทั้ง 8 เราเรียกว่า ปรตันตรลักษณะ โลก

และวัตถุที่เป็นจินตภาพอันเกิดจากการทำงานของวิญญาณ เรียกว่า ปริกัลปิตลักษณะ ส่วนสภาพตถตาที่ถือว่าเป็นลักษณะไร้ลักษณะ เป็นความจริงที่ปุถุชนไม่อาจหยั่งรู้ได้ เรียกว่า ปรินิษปັນนลักษณะ ลักษณะที่สามนี้ถือเป็นที่สุดและเป็นฐานรองรับลักษณะสัมพัทธ์กับลักษณะมายา (สุมาลี มหณรงค์ชัย, 2548 หน้า 149) ถ้ามองในเชิงบวก ปรินิษปັນนสภาวะเป็นความจริงที่อยู่เหนือความจริงอื่น หากมองในเชิงลบ ปรินิษปັນนสภาวะก็จะเป็นศูนย์ตา อันหมายถึงไม่มีลักษณะใดที่พิเศษกว่าลักษณะอื่น (Takakusu, 1949. p.94) ศูนย์ตาตรงนี้น่าจะหมายถึง ไม่มีการแบ่งแยกถืออะไรเป็นศูนย์กลางทั้งสิ้น ซึ่งก็คือไม่มีทวิภาวะนั่นเอง

กระบวนการหยั่งเห็นศูนย์ตาของโยคจาระนั้นคือความรู้แจ้งที่เกิดจากการมองเห็นว่าสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นและดำเนินไปเพราะจิต เพราะรู้จึงไม่ยึดติดอยู่กับอารมณ์ที่มากระทบ ไม่ยึดติดในรูป วัตถุ วิญญาณหรือแม้แต่ความหลุดพ้น จิตอยู่เหนือการแบ่งแยก ทวิภาวะและทฤษฎีความรู้ทั้งหมด อยู่ในสภาพที่เรียกว่า ตถตา ผู้ที่หยั่งถึงภาวะนี้ได้จะต้องเป็นโพธิสัตว์ที่ปฏิบัติมาขั้นสูงและมีปัญญามาก โพธิสัตว์ที่ปฏิบัติตามแนวทางของโยคจารมาเป็นอย่างดีจะประกอบด้วยคุณสมบัติ 4 ประการนี้ 1.จะตระหนักรู้ว่าทุกสิ่งทุกอย่างเป็นแค่ปรากฏการณ์ของความสำนึกรู้อันบริสุทธิ์ 2.จะเป็นอิสระจากมโนทัศน์ผิดๆของทวิภาวะ อันทำให้เห็นว่าวัตถุภายนอกมีจริง 3.จะเข้าใจว่าทุกสิ่งทุกอย่างภายนอกไม่มีอยู่จริง 4.จะมีความรู้ชัดว่าปัญญาและการรู้แจ้งเป็นไปได้อยู่ในจิตที่บริสุทธิ์ (Herman, 1983. p.347)

โดยสรุปก็คือศูนย์ตาของโยคจารหมายถึงกระแสของการรับรู้ที่ไหลต่อเนื่องไปโดยไม่มีการแบ่งแยกตัวเอง (ออกเป็นมันส์) หรือสิ่งอื่นใด (คือประพจน์วิญญาน) กระแสแห่งการรับรู้นี้เกิดเป็นกระแสไหลไปเรื่อยโดยไม่มีทวิภาวะเกิดขึ้นแม้ในระดับที่ละเอียดที่สุด ศูนย์ตาของโยคจารหมายถึงจิตที่มีอยู่จริงได้ แต่ต้องไม่มีทวิภาวะ (สุมาลี มหณรงค์ชัย, 2546. หน้า 135)

4. อภิปรายศูนย์ตาของมัธยมกะและโยคจาร

4.1 ความเหมือนกันแห่งแนวคิดศูนย์ตาของทั้ง 2 นิกาย

วลีที่ว่า “สรรพสิ่งล้วนว่างเปล่า” หมายถึงทุกสิ่งในโลกไม่มีความมีอยู่ในเชิงภววิสัย ประสบการณ์ทุกอย่างในโลกล้วนยึดถือไม่ได้ เป็นมายา นี่คงจะเป็นศูนย์ตาที่นิกายมัธยมกะและโยคจารเห็นเหมือนกันในระดับสมมุติสัจจะ คือมัธยมกะกับโยคจารนั้นมีเหตุเกิดที่คล้ายกันก็คือเพื่อแก้ไขคำสอนของชนิกวาทของนิกายสรวาสติวาทินและนิกายเสาตรานติกะซึ่งถือว่าขณะแต่ละขณะนั้นมีความเป็นจริงเชิงภววิสัย ดังนั้น บางเรื่องจึงมีความเห็นเหมือนกันดังเช่นในเรื่องความว่างเปล่า ไร้แก่นสารของโลกภายนอก โดยมัธยมกะอธิบายว่าที่ยึดถือไม่ได้เพราะ ล้วนเป็นสิ่งที่สัมพันธ์ที่อาศัยกันเกิดขึ้น ไร้แก่นสารหรือสภาวะ มัธยมกะจึงถือว่าสิ่งที่ไร้แก่นสารเป็นสิ่งที่ว่างเปล่า เป็นศูนย์ตา ซึ่งศูนย์ตาแบบนี้เป็นศูนย์ตาในระดับสมมุติสัจจะตามที่ผู้วิจัยได้แสดงไปแล้วในช่วงต้น

โยคจารมีความเห็นในระดับสมมุติคล้ายกับมัธยมกะเช่นกัน โดยได้พูดถึงไตรสภาวะอันมีปรตันตรสภาวะเป็นฐานรองรับความเป็นจริงในระดับสมมุติหรือความเข้าใจผิดของปุถุชนอันเรียกว่า ปริกัลปิตสภาวะ กล่าวคือปรตันตรสภาวะนั้นมีอยู่เหมือนกันแต่มีอยู่อย่างสัมพันธ์ คืออาศัยกันและกันเกิดขึ้น เมื่อปุถุชนรับรู้ปรตันตรสภาวะด้วยอภิปา ปรตันตรสภาวะก็จะกลายเป็นปริกัลปิตสภาวะไป อันทำให้ปุถุชนยึดถือว่ามีตัวตนและเป็นของตนแต่อันที่จริงสิ่งที่เป็นสัมพันธ์ก็เป็นแค่มายาที่อภิปาสร้างขึ้นเท่านั้น ดังนั้นปรตันตรสภาวะนั้นก็มีความเป็นศูนย์ตาเพราะเกิดขึ้นด้วยกระบวนการปฏิจกสมุปบาท นี่คือข้อที่เหมือนกันระหว่างมัธยมกะและโยคจาร กล่าวคือมีความเห็นเรื่องศูนย์ตาในระดับสมมุติสัจจะว่าเป็นสิ่งที่สัมพันธ์เหมือนกัน

4.2 ความต่างกันแห่งแนวคิดศูนย์ตาของทั้ง 2 นิกาย

ความต่างกันเห็นจะอยู่ที่แนวคิดศูนย์ตาในระดับปรมาตมจะ โดยมัธยมกะยังยึดคำอธิบายว่าทุกสิ่ง แม้กระทั่งนิพพานก็เป็นสิ่งที่ไม่ได้อยู่ เพราะเป็นสิ่งที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นเหมือนกับสิ่งอื่น ซึ่งท่านนาการชุนก็ได้กล่าวไว้ในมูลมหายมิกการิกาไว้ว่าไม่มีสิ่งใดที่ไม่อาศัยปัจจัยทั้ง 4 มีเหตุปัจจัยเกิดขึ้น ดังนั้นแม้แต่นิพพานก็เป็นสิ่งสัมพันธ์เช่นเดียวกับสิ่งอื่น เมื่อเป็นสิ่งสัมพันธ์ก็เท่ากับว่าเป็นศูนย์ตา เพียงแต่ระดับความเข้าใจของผู้ปฏิบัติธรรมนั้นจะเห็นนิพพานในระดับปรมาตมจะตามลำดับที่ผู้วิจยเคยแสดงมาแล้ว ไม่ใช่เห็นในระดับสมมุติบัญญัติเหมือนสิ่งอื่นๆ เป็นการเห็นที่ละทิ้งทั้งทวิภาวะและเอกภาวะได้อย่างสิ้นเชิง

ส่วนศูนย์ตาของโยคจารย์เป็นการสังเกตเห็นกระแสของวิญญานทั้ง 8 อย่างไม่มีตัวตน คือเห็นเป็นเพียงกระแสวิญญานที่บริสุทธิ์ ปราศจากผู้เห็นและผู้ถูกเห็น อันเป็นทวิภาวะจนอาลยวิญญานแปรสภาพเป็นอมลวิญญานหรือตถาคตครรภ์ หากอธิบายด้วยแนวคิดไตรสวภาวะก็คือ การที่ผู้ปฏิบัติธรรมรับรู้ปรตันตรสวภาวะด้วยความแยกแยะแห่งญาณบารมี ปรตันตรสวภาวะจึงเป็นปรินิษป็นสวภาวะ เราเรียกสภาพการเห็นนั้นว่าปรินิษป็นญาณ เป็นการรับรู้ด้วยความไม่มีวิทยาหรือความหลงผิด กระบวนการรับรู้จึงปราศจาก ทวิภาวะ เป็นศูนย์ตาอย่างแท้จริง ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า ความไม่มีทวิภาวะของกระบวนการรับรู้ความบริสุทธิ์ของวิญญานจัดเป็นศูนย์ตาของโยคจารย์ และอมลวิญญานหรือตถาคตครรภ์นี้โยคจารย์ก็จัดว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่จริงแบบภววิสัย ซึ่งต่างจากมัธยมกะซึ่งถือว่าแม้แต่วะศูนย์ตาก็เป็นสิ่งที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นอยู่ดี

สรุป

แนวคิดศูนย์ตาได้รับการพัฒนาโดยเริ่มจากนิกายมัธยมกะก่อน เพื่อที่จะกลบจุดอ่อนเรื่องสวภาวะที่นิกายสรวาสติวาทินสร้างขึ้นมา จึงให้คำอธิบายว่าสรรพสิ่งแม้แต่นิพพานก็เป็นศูนย์ตาเพราะไม่มีสวภาวะ เนื่องจากไม่มีสิ่งใดจะเกิดขึ้นมาได้เองโดยไม่ต้องอาศัยกันและกัน (Dependent Origination) แต่มันก็เป็นแนวอธิบายที่ค่อนข้างจะขัดกับสามัญสำนึกของชาวโลกต้องการคำยืนยันมากกว่าคำปฏิเสธ นิกายโยคจารย์จึงสร้างคำสอนขึ้นมาโดยพัฒนาจากแนวคิดสรรพสิ่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้นของมัธยมกะนั่นเอง แต่โยคจารย์บอกว่านั่นมันเป็นระดับสมมุติ ในระดับปรมาตมนี้มีสิ่งที่อิสระจากปัจจัยหรือที่เรียกว่าสังขตธรรมนั่นคือ อาลยวิญญานที่บริสุทธิ์ปราศจากทวิภาวะ โยคจารย์เรียกสิ่งนี้ว่า ตถาคตครรภ์บ้าง ธรรมกายบ้าง โดยมีรากฐานมาจากคำในศาสนาพุทธดั้งเดิมว่า อาลยสมุคฆาตะ (ไถ่ถอนอาลยเสียได้) สิ่งนี้แหละคือศูนย์ตาที่โยคจารย์หมายถึง จึงสรุปได้ว่าคำสอนในระดับสมมุติของทั้งสองนิกายมีความเห็นเหมือนกันว่าศูนย์ตานั่นเป็นสิ่งสัมพันธ์ แต่พอถึงระดับปรมาตมแล้วมัธยมกะยังใช้คำอธิบายว่าเป็นสัมพันธ์เหมือนเดิมคงจะเพื่อให้คำสอนนั้นสม่ำเสมออยู่ในร่องรอยของตรรกะแต่โยคจารย์อธิบายว่าในระดับปรมาตมนี้ศูนย์ตาเป็นสิ่งที่สมบูรณ์ที่ไม่อาศัยปัจจัยใดๆ เกิดขึ้นเลย มีสวภาวะแต่ไม่มีอิตตาเพราะมีการเกิดดับอย่างรวดเร็ว จึงเรียกแนวคิดศูนย์ตาของโยคจารย์ว่า จิตตอนิจจตาวาทิน

เอกสารอ้างอิง

- กนกวรรณ กรุณาฤทธิโยธิน. (2561). *ศึกษาวิเคราะห์อภิปรัชญาตามแนวคิดของพุทธปรัชญาสำนักโยคอาจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท*. ออยุธยา. ดุษฎีนิพนธ์หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- นาคคารชุนะ. (2565). *มูลมัยมกการิกา*. โสรัจจ์ หงส์สตารมภ์ แพล. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิพันดารา.
- ปีเตอร์ เดลลา สันตินา. (2561). *ต้นไม้แห่งโพธิ*. สมหวัง แก้วสุฟอง แพล. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โพธิบัณฑิต.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่ม 12, เล่มที่ 16. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.
- พระนาคคารชุนะ. (2478). *รัตนาวลี*. พระสารประเสริฐ (ตรี นาคประทีป) แพล. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร. มหาอำมาตย์จตุรคพล. *อภิธานัปทีปิกากฎีกา*. (2527). พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เทคนิค.
- สุมาลี มหณรงค์ชัย. (2548). *พระนาคคารชุนะกับคำสอนว่าด้วยทางสายกลาง*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม.
- สุมาลี มหณรงค์ชัย. *พุทธศาสนมหายาน*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร. สำนักพิมพ์สยาม : 2550
- Garfield, Jay L. (1995). *The Fundamental Wisdom of the Middle Way: Nāgārjuna's Mūlamadhyamakakārikā*. New York: Oxford University Press.
- Harris, Ian Charles. (1991). *The Continuity of Madhyamaka and Yogacara in India Mahayana Buddhism*. The Netherlands.
- Herman, A.L. (1983). *An Introduction to Buddhist Thought*. Lanham: University Press of America.
- Liu, Ming-Wood. (1985). *The Mind-Only Teaching of Ching-ying Hui-yüan: An Early Interpretation of Yogacara Thought in China*. Hawaii: University of Hawaii Press.
- Nagao, Gadjin M. (1989) *The Foundational Standpoint of Madhyamika Philosophy*. New York: State University Of New York Press.
- Nagao, Gadjin M. (1991). *Madhyamika and Yogacara: A Study of Mahayana Philosophies*. New York: State University Of New York Press.
- Nhat Hahn, Thich. (2001). *Transformation at the base*. California: Parallax Press.
- Ruegg, David Seyfort. (1981). *The Literature of the Madhyamaka School of Philosophy in India*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Siderits, Mark. (2007). *Buddhism as Philosophy: An Introduction*. Indianapolis: Hackett Publishing.
- Takakusu, Junjiro. (1949). *The Essentials of Buddhist Philosophy*. Honolulu: Asia Publishing House.

- Westerhoff, Jan. (2009). *Nagarjuna's Madhyamaka: a philosophical introduction*. New York: Oxford University Press.
- Williams, Paul. (2009). *Mahayana Buddhism: The Doctrinal*. (2nd ed.). New York: Routledge.
- Wood, Thomas E. (2009). *Mind Only: A Philosophical and Doctrinal Analysis of The Vijananaavada*. New Delhi: Motilal Banarsidass Publisher Private Limited.